

INTERNATIONAL ECONOMICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

Гордіца Кароліна Адольфівна

кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: ДОСВІД КРАЇН БАЛТІЇ

Анотація. Стаття присвячена проблемі взаємодії інституційних змін та економічного розвитку в постсоціалістичних країнах. Проаналізовано передумови, цілі та хід інституційних перетворень у країнах Балтії. Визначені особливості національних практик ринкового реформування власності та їх економічна результативність. Узагальнено позитивний та негативний досвід цих реформ.

Ключові слова: власність, інституційні реформи, економічний розвиток.

Ефективна взаємодія держави й ринку як метаінститутів, що регулюють економічну діяльність, зокрема у сфері розподілу прав власності, є важливою запорукою гармонійного економічного розвитку та соціальної стабільності. Необхідність перегляду історично закріплених в Україні принципів цієї взаємодії зумовлена тим, що реформування відносин власності від початку періоду державної незалежності не призвело до появи дійсно ефективного власника і примноження національного добробуту. Відтак видається доцільним звернутися до зарубіжного досвіду постсоціалістичних трансформацій правовідносин власності та розвитку ефективних форм господарювання. Особливий інтерес тут становлять країни Балтії, які долають спільні з Україною пострадянські проблеми та мають успішний досвід євроінтеграції.

Порівняльний аналіз соціально-економічних та політичних передумов ринкових трансформацій власності у країнах Балтії показав, що вони визначалися низкою спільних чинників. Серед них: структурні (надмірний

розвиток важкої промисловості і недостатній – сфери послуг, ресурсно-технологічна залежність від республік СРСР, переважання виробництва неповного циклу); макроекономічні (прихована інфляція, тотальний дефіцит у торгівлі, висока частка тіньової економіки, фінансові дисбаланси); інституційні (панування колективних форм власності, жорсткий державний контроль виробників, розвиток неформальних інститутів і норм поведінки); соціально-політичні (неготовність політичних еліт до демократичних реформ і переходу до ринку, панування стереотипів егалітаризму й державного патерналізму тощо).

Поряд із тим, на тлі загальних проблем пострадянських країн, зумовлених тотальним усупільненням економіки, спостерігалось значне, порівняно з іншими республіками, поширення госпрозрахункових засад на підприємствах, що полегшувало їхню трансформацію в акціонерні чи приватні. Крім того, збереження книг обліку землі та нерухомого майна, а також європейської традиції шанобливого ставлення до інституту власності допомогло створити правові підвалини здійснення реституції власності, зокрема земельної, що стало важливою інституційною складовою земельної реформи.

Інституційні перетворення в усіх постсоціалістичних країнах були спрямовані перш за все на трансформацію відносин власності та створення ринкових «правил гри» в економіці, що мало забезпечити покращення функціонування підприємств завдяки появі ефективного власника, загальне економічне зростання та підвищення податкових надходжень до держбюджету як основи вирішення соціальних питань. А після створення Європейського Союзу головним орієнтиром цих перетворень у країнах Балтії стало досягнення шляхом реформ та інновацій рівня західноєвропейських країн у розвитку базових сучасних суспільно-економічних інститутів, таких як конкурентна демократія, ринкова економіка, соціальна держава, масове споживання тощо.

Провідним механізмом перетворень стала приватизація державних активів, що торкнулася здебільшого підприємств сфери послуг, торгівлі та промисловості. Вона проводилася трьома основними методами: масової

приватизації (з використанням ваучерів, приватизаційних сертифікатів, або іменних інвестиційних чеків, права на які отримали всі або більшість громадян країни), грошової за участі іноземних інвесторів (шляхом розміщення акцій, продажу на аукціонах, проведення тендерів на кращий бізнес-план тощо) та (найменшою мірою) передачі підприємства у власність членам трудового колективу. Спільною позитивною рисою приватизаційних процесів в усіх трьох країнах було використання системи комп'ютерної реєстрації приватизаційних документів та широкого громадського контролю, що забезпечувало їхню прозорість та суспільну легітимність.

Хід та результати реформ значною мірою залежали від вибору конкретної стратегії приватизації у кожній з країн. Так, Литовська Республіка віддала перевагу соціально-орієнтованій моделі перетворень, що передбачала поступовість і градуалізм їх впровадження, протидію банкрутству великих підприємств, підвищення участі працівників підприємств у розподілі акцій до 30-50%, послідовне розширення переліку об'єктів приватизації як на ваучерному, так і на грошовому етапі реформи. З одного боку, це дозволило державі зберегти робочі місця і контроль над основними галузями економіки; з іншого, призвело до створення малоефективних форм колективної власності на засоби виробництва, використання нелегальних та напівлегальних схем «номенклатурної приватизації» (внаслідок чого власниками підприємств ставали директори та наближені до них особи), зростання кількості бюрократичних структур та посилення їхнього втручання у справи бізнесу, що створювало підґрунтя для зростання нелегальних доходів старої номенклатури, нової бюрократії та мафії. [1, с. 14] Це гальмувало приватизаційні процеси, у Литві вони тривали близько 10 років, найдовше серед балтійських країн. До 1995 р. було приватизовано менше половини державних підприємств, проте з початком грошового етапу приватизації її темпи прискорилися, за наступні три роки було приватизовано 158 підприємств за участю іноземного капіталу, частка якого в економіці зросла до 74%; до 2000 р. було продано останні 14 великих і 1098 середніх підприємств [2, с. 76].

Уряди Латвії та особливо Естонії, на відміну від литовського, проводили у промисловості політику жорсткого бінарного вибору між приватизацією та ліквідацією, що призвела до банкрутства багатьох великих підприємств, визнаних неконкурентоздатними (ВЕФ, «Альфа», РАФ та ін. у Латвії, «Вольта», «Еесті кабель», «Балтійська мануфактура» та ін. в Естонії). Позитивним наслідком цих заходів можна вважати те, що вони спонукали інших виробників до активних пошуків стратегічних партнерів та іноземних інвесторів, що прискорило процес роздержавлення. В результаті цього частка приватної власності в економіці Латвії наприкінці 1999 р. перевищила 70% [3, с. 53]. Найбільших успіхів досягла Естонія: завдяки рішучому початку грошової приватизації паралельно з ваучерною та обмеженню останньої переважно домоволодіннями, фермами та дрібними підприємствами, вже наприкінці 1994 р. близько 80% державних підприємств змінили власника, при цьому 40% державних компаній були продані іноземним фірмам [4]. Поряд із тим, втрата великих промислових підприємств, позбавлених державної підтримки, зумовила різке зростання безробіття, падіння обсягів промислового виробництва і поклала початок процесам подальшої деіндустріалізації в обох цих країнах. Особливо постраждала промисловість Латвії: частка створеної у ній доданої вартості до 2008 р. зменшилась утричі порівняно з 1990 р. [5].

Важливим механізмом постсоціалістичних інституційних трансформацій у країнах Балтії була денаціоналізація (реституція), що повертала у власність приватних осіб їхні домоволодіння та земельні ділянки. Наслідки цих заходів були неоднозначні. Відновлення прав колишніх власників на нерухоме майно шляхом реституції сприяло відновленню історичної справедливості та зміцненню інституту власності, але водночас призвело до низки правових колізій, зростання випадків розділеної власності та абсентеїзму через збільшення кількості приватних власників-нерезидентів. При цьому реституція земельної власності, незважаючи на протидію колгоспно-радгоспного керівництва, відбувалася навіть швидше, ніж реституція промислових та житлових об'єктів міської нерухомості, що були

націоналізовані радянською владою. Повернення останніх колишнім власникам супроводжувалося численними правовими конфліктами і тривало багато років, уповільнюючи загальний хід приватизаційних процесів.

Інституційні трансформації в агросфері, подібно до промисловості, також мали як спільні, так і відмінні риси в усіх країнах Балтії. Правове підґрунтя земельної реформи склала реституція земельної власності, на основі якої відбулось активне паювання колгоспної землі. Зокрема, у Литовській Республіці понад 80% власності на землю перейшло до фермерських господарств вже до кінця 1994 р. [1, с. 13]. Наслідком цього став високий рівень фрагментації литовської агросфери, сформованої на основі переважно малого фермерства, що загалом негативно впливає на продуктивність виробництва. У Латвії швидке заміщення колгоспів і радгоспів дрібними приватними господарствами, не готовими до товарного виробництва, зумовило їх часткову ліквідацію, часткове укрупнення, перехід до переважного виробництва продукції рослинництва і занепад традиційно ефективної тваринницької галузі [5]. В Естонії земельна реформа проводилася поетапно і практично завершилася лише у 2011 р., коли у власності держави залишилося менше 10% землі [6]. Її наслідком також стала фрагментація землеволодіння і поширення орендних відносин: майже 70% сільськогосподарських угідь орендується фермерами у вигляді численних ділянок, розкиданих по великій площі, що перешкоджає їх ефективному використанню [7].

Основні розбіжності стосувалися принципів формування ринку земельних ресурсів. Так, на литовському ринку землі було впроваджено низку обмежень, таких як заборона продажу землі нерезидентам, обмеження площі придбання землі (300 га для фізичних осіб і 2000 га – для юридичних), особливі вимоги для покупців землі (наявність аграрної освіти, 10-річний досвід сільськогосподарської діяльності тощо). Ці заходи перешкождали надмірній концентрації землі в одних руках, але водночас обмежували приплив іноземних інвестицій в агросектор. Натомість у Латвії відсутність обмежень купівлі-продажу землі зумовила постійне зростання операцій із

землею за участю іноземних громадян та підприємств із Швеції, Росії, Данії, Норвегії, Німеччини та Британії, внаслідок чого серед 30 компаній, що контролюють найбільші сільськогосподарські володіння в Латвії, тепер лише 11 номінально належать латвійським власникам. На естонському ринку землі також існують певні обмеження: громадяни країн ЄС можуть брати участь в операціях купівлі-продажу землі за умови її використання в аграрних цілях, а громадяни інших країн можуть використовувати не більше 10 га землі; як наслідок, іноземцям належить лише 5% ділянок [8].

Оцінюючи загальні соціально-економічні результати інституційних трансформацій у країнах Балтії, слід зазначити, що вони демонструють схожу динаміку. Незалежно від темпів і методів приватизації, перші роки реформ супроводжувалися значним падінням обсягів суспільного виробництва і споживання, фінансовою нестабільністю, високим рівнем інфляції та зростанням безробіття. Зокрема, у Литовській Республіці упродовж першого етапу ринкового реформування власності було приватизовано близько половини підприємств і майже всі фермерські господарства, при цьому обсяг ВВП у 1991-1994 рр. скоротився удвічі, обсяг промислової продукції – на 55%, сільськогосподарської – на 31%, будівельних робіт – на 48%; в Естонії за 1991–1993 рр. реальний ВВП зменшився майже на 30% [9, с. 63, 80]. Попри те, що вже у 1997 р. індекс лібералізації економіки становив для Естонії 0,93, а для Латвії та Литви – 0,89, їхні обсяги ВВП у 1999 р. порівняно з 1989 становили відповідно 77, 60 та 62% [10, с. 94-95].

При цьому, внаслідок дії зазначених інституційних змін, а також інших чинників, у тому числі фінансових та зовнішньоекономічних, зокрема переорієнтації на більш інтенсивне співробітництво з європейськими країнами, в економіках балтійських країн сталися суттєві структурні зрушення, подібні до тих, що спостерігаються і в економіці України. Вони характеризувалися насамперед скороченням у структурі ВВП частки реального сектору і зростанням частки сфери послуг. Так, упродовж 1993–2000 рр. частка промисловості у ВВП Латвії скоротилася в 4,5 раза, до 14%, сільського господарства – у 4,7 раза, до 3%, значно зросла частка послуг – до

70%; у Литві частка реального сектора у ВВП зменшилася з 53,5% у 1993 р. до 37,5% у 1999 р., а частка сфери послуг збільшилася з 46,5% до 62,5% відповідно; схожі зміни, хоча й менш виражені, відбулись і в економіці Естонії [9, с. 42, 61, 84]. Зазначені тенденції зберігались і в наступні роки, і хоча вони є об'єктивними, їх не можна вважати позитивними, оскільки сектор послуг, насамперед торгівля, що відіграє тепер провідну роль, не компенсує спаду в реальному секторі економіки, через що рівень ВВП на душу населення у країнах Балтії залишається значно нижчим від рівня країн ЄС.

Тим не менше, продовження інституційних перетворень із широким залученням іноземних інвесторів склало передумови їх успішного завершення, техніко-технологічного оновлення підприємств і поступового переходу країн Балтії до відновлення позитивної динаміки та подальшого економічного зростання, темпи якого у 2000-2007 рр. у рази перевищували середній рівень у ЄС, завдяки чому ці країни стали називати «балтійськими тиграми». У 2011 р. обсяг ВВП порівняно з 2004 р. у Латвії збільшився в 1,8 раза (з 10,8 до 19,2 млрд євро), у Литві та Естонії – в 1,6 раза (з 17,8 до 28,6 та з 9,3 до 15,3 млрд євро відповідно) [9, с. 57].

Зважаючи на неоднозначні успіхи країн Балтії на шляху інституційної трансформації постсоціалістичної економіки, було б корисно враховувати як їхні здобутки, так і помилкові рішення у подальшому вдосконаленні державної регуляторної політики України. Зокрема, необхідно взяти до уваги наступні уроки балтійських реформ.

Під час вибору методів приватизації, що формують початкову структуру власності і значною мірою визначають подальшу долю підприємства, перевагу варто віддати не масовому (ваучерному) методу, що продукує малоефективні форми колективної власності і створює ризики «номенклатурної приватизації» за участю бюрократичних структур, а різним формам грошової приватизації із залученням іноземних інвесторів, що дає змогу швидко знайти ефективного власника і здійснити технічне переозброєння підприємств.

Безперечною перевагою балтійських практик приватизації слід вважати їхню прозорість і суспільну легітимність, забезпечену використанням іменних

сертифікатів, електронної системи реєстрації приватизаційних документів та широкого громадського контролю за приватизаційними процесами.

Проведення жорсткої дарвіністської політики в ході приватизації великих промислових підприємств і позбавлення їх державної підтримки у період пошуку інвестора загрожує банкрутством цих підприємств, втратою значної кількості робочих місць, падінням обсягів промислового виробництва і подальшою деіндустріалізацією країни.

Повернення прав колишніх власників на нерухоме майно шляхом реституції сприяє відновленню історичної справедливості та зміцненню інституту власності, але водночас гальмує приватизаційні процеси через виникнення правових колізій, зростання випадків розділеної власності та абсентеїзму завдяки збільшенню кількості приватних власників-нерезидентів.

Здійснена на основі реституції власності земельна реформа зумовлює надмірну фрагментацію агросфери, що перешкоджає припливу інвестицій, а швидке заміщення великих колективних підприємств дрібними фермерськими господарствами, не готовими до товарного виробництва, знижує продуктивність і конкурентоздатність сільського господарства.

Жорсткі заходи з протидії надмірній концентрації землі в одних руках та переходу її у власність нерезидентів обмежують приплив іноземних інвестицій в агросектор; водночас повна відсутність обмежень купівлі-продажу землі зумовлює поступовий перехід контролю над сільськогосподарськими угіддями переважно до іноземних власників.

Системна криза, що об'єктивно супроводжує масштабні інституційні трансформації, такі як реформування системи правовідносин власності, не повинна стати перешкодою для їх здійснення; навпаки, продовження реформ з урахуванням отриманого досвіду є головною запорукою їхнього успіху, відновлення позитивної динаміки та подальшого економічного зростання.

Список джерел:

1. Самонис В. Трансформація литовської економіки: от Москвы к Вильнюсу и от плана к рынку. Варшава: CASE – Центр социально-экономических исследований, 1995. 35 с.

2. Симонян Р. Экономика Литвы от советского до современного периода. *Современная Европа*. 2020. № 3. С. 72-82.
3. Симонян Р. Сравнительный анализ экономических реформ в России и странах Балтии. *Мир России*, 2007. Т. XVI. № 3. С. 50-73.
4. Родионов К. Быстрые реформы: эстонский рецепт. URL: <https://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/61068-bystrye-reformy-estonskii-retsept>
5. Кляцкин С. Латвийская экономика: 20 лет независимости. URL: <https://rus.delfi.lv/reporter/news/witness/latvijskaya-ekonomika-20-let-nezavisimosti.d?id=32264525>
6. Земельную реформу можно считать завершённой: 90% земли нашли владельца. URL: <https://rus.delfi.ee/statja/60824503/zemelnyu-reformu-mozhno-schitat-zavershennoy-90-zemli-nashli-vladelca>
7. Юргенсон Е. Створити ринок: як Естонія створювала ринок землі після розпаду СРСР. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/stvoriti-rinok-ak-estonia-stvoruvava-rinok-zemli-pisla-rozpadu-srsr>
8. Данкевич В. Балтійські уроки земельної реформи. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/09/9/651332/>
9. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия. Москва: ИЭ РАН. 2012. 400 с.
10. Хэйр П. Институциональные сдвиги и результаты экономической деятельности в странах с переходной экономикой. *Обзор экономического положения Европы*, 2001. № 2. С. 85-105.